

емеспиз. Соның менен бирге, тийисли ызымларға киргизилип, ызымластырылып, кәнигелердин мәсләхәтин алып ис тутылса нәтийже де болар еди.

Тил — миллеттин ең жоқары қәдирияты болып есапланады. Усыннан келип шығып, әйемги хәм бай тарийхқа ийе болған, ғәрезсизлик себепли қәдирикымбаты тикленген, хәзирги ўақытта жүз берип атырған глобалласыў дәўириде заманағөй раўажланыўдың барлық тараўларының талапларына жуўап беретугын дәрежеде имканиятқа ийе болған тилимиздин раўажланыўын жаңа басқышқа көтериў ушын мәмлекетлик тилди байытыў, оны және де жетилистириўге, мәмлекетлик тил сыпатындағы статусын бекемлеў хәм ызым талапларның толық орынланыўына ерисиў, тил мәдениатын және де жетилистириўге бағдарланған илажлар комплексин ислеп шығыў зәрүр.

Фундаментал илимлер, заманағөй мәлимлеме хәм коммуникация технологиялары, санаат, банк-қаржы системасы, юриспруденция, дипломатия сыяклы жүдә әҳмийетли тармақларда қарақалпақ тили өзиниң

#### Әдебиятлар

1. "Миллий өзлигимиз хәм ғәрезсиз мәлекетшилигимиздин тымсалы" (Ш. Мирзиёевтың өзбек тилине мәмлекетлик тил бийлиги берилгенин отыз жыллығына бағышланған салтанатлы мәресиминдеги шығып сөйлеген сөзи). /«Еркин Қарақалпақстан», №129-130, 26-октябрь 2019.

2. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы. 1993.

3. Қарақалпақстан Республикасының Мәмлекетлик тил ҳаққындағы Нызамы. 1989.

4. "Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами" 2017 йил, 38-сон, 1033-модда.

#### РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада қарақалпақ тилига давлат тили мақоми берилиши, унинг тарихий ва ижтимоий-сиёсий аҳамияти, қонун ижроси низом талаблариниң ҳолатлари тўғрисида сўз юритилган.

#### РЕЗЮМЕ

Статья посвящается приданию государственного статуса каракалпакскому языку, его историческое и социально-политическое значение и вопросам практической реализации требований закона.

#### SUMMARY

The article is dedicated to giving the state status to the Karakalpak language, its historical and socio-political significance and practical implementation of the requirements of the law.

### ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ КӨЛЕМИ ХӘМ ШЕҒАРАСЫ

**А.Қ.Пирниязова** – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** фразеологизм, мақоллар, штамп, клише, ибора, хикматли сўзлар, паремиялогия, турғун бирликлар.

**Ключевые слова:** фразеологизм, пословицы, штамп, клише, идиома, крылатые слова, паремиялогия, устойчивые словосочетания.

**Key words:** phraseology, proverbs, stock phrase, cliché, idioms, pithy sayings, paremiology, stable word combinations.

Тил билиминде сөзлик қурамның айрықша топары сыпатында танылатуғын фразеологизмлер ҳаққындағы машқала ертеден илимпазлардың дыққатын өзине тартып киятыр. Антик дүнья илиминде фразеологияның бир неше мәселелери бойынша изертлеўди Аристотель баслағаны классикалық филологиядан мәлим [7:86], ал түркий филологиясында XIX әсирде Мырза Казәмбек (1802-1870) *фразеология* терминин қолланған [10:9].

Түркий тил билиминде фразеологияның қәлиплесиў хәм раўажланыўын белгили илимпаз Б.Йүлдошев үш дәўирге бөлип қарайды: I дәўир XVIII әсирдин орталарынан XX әсирдин 30-жылларына шекемги дәўирди өз ишине алады. Бул фразеологияның изертленіўиниң жолға қойылған ўақты.

II дәўир XX әсирдин 30-50-жыллары. Бул лингвистикада фразеологияның өз алдына тараў болып қәлиплесиў дәўири. III дәўир XX әсирдин 60-жылларынан басланып хәзирге шекем даўам етип келмекте [10:4-5].

«**Фразеологизм**» түсиниге хәм фразеологияның көлеми мәселелерине тоқтап өтемиз. Хәзирги дәўирде фразеологиялық материалларға түрли көзқараслар қәлиплести - бул кең хәм тар бағдарда. Е.М.Галкина-Федорук, А.А.Реформатский, А.И.Ефимов, В.Виноградовтың мийнетлеринде фразеологияға барлық турақлы сөз дизбеклерин, нақыл-мақалларды, афоризмлерди, ушырма сөзлерди киргизеди.

М.М.Копыленко фразеологияның объектине кең көз қарастан қарап, онда лексемалардың жеке хәм топар

хакыйкый орнын ийелеўине ерисиў, усы мақсетте заманағөй сабақлықлар, этимологиялық, аўдарма хәм салыстырмалы сөзликлер жаратыў, зәрүр атама хәм ибаралар, түсиник хәм категорияларды ислеп шығыў тараў кәнигелериниң алдындағы әҳмийетли ўазыйпалардың бири болып табылады.

Бул жылы 1-декабрьде Қарақалпақстан Республикасының «Мәмлекетлик тил ҳаққында» ғы ызыамының қабыл етилгенине 30 жыл толады. Хәр жылы бул сәне қарсаңында республикамыз бойлап түрли ушырасыўлар, байрам кешелериниң өткерилиўи дәстүрге айланған. Бул сәнени байрам қарсаңында тек салтанатлы мәжилислер өткериле менен ғана шекленип қалмай, Мәмлекетимиз басшысының атап өткениндей, «Хәр биримиз мәмлекетлик тилге болған итибарды ғәрезсизликке болған итибар деп, мәмлекетлик тилге болған хұрмет хәм садықлықты ана-Ўатанға болған хұрмет хәм садықлық деп билиўимиз, сондай көзқарасты турмысымыздың қағыйдасына айландырыўымыз керек» деп есаплаймыз.

болып дизбеклесиўи үйренилиўи керек деген пикир билдиреди. [Копыленко, Попова, 1978]. Фразеологияның объектін тар бағдарда түсиниў А.И.Молотков, М.Т.Тагиев, И.А.Федосов хәм б. мийнетлеринде көзге түседі. А.И. Молотков хәм И.А. Федосов фразеологияның объектін турақлы сөз комплекслери деп белгилейди [Молотков А.И., 1974, Федосов И.А., 1987].

Белгили түркологлар С.К.Кеңесбаев, Ш.У.Рахматуллаевлардың арнаўлы изертлеўлери түркий фразеологиясының пайда болыўы хәм раўажланыўына үлкен жол салды. Ш.У.Рахматуллаевтың кандидатлық диссертациясы фәйил фразеологизмлердин өзгешелигине арналған [17].

Фразеологизмлерди изертлеў қайсы бағдарларда алып барылғаны ҳаққында бир қанша мийнетлерде сөз етилди [13; 18].

Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы бойынша бир қанша изертлеў жумыслары алып барылды. Деген менен, хәзирги күнге шекем системалы түрде жазылған арнаўлы мийнетлер аз. Ең дәслеп қарақалпақ филологиясында «*фразеология*» деген термин Қ.Айымбетов тәрәпинен қолланылған [1:86]. Қарақалпақ тили фразеологизмлерге бай тиллердин бири болып есапланады. Профессор Е.Бердимуратов фразеологизмлерди қарақалпақ тилиниң лексикасына байланыслы, «Әдебий тилдин функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» мийнетинде фразеологизмлердин көркем шығармалар тилин-

де сүүретлөй куралы хызметинде колланылыуы карастырылган [4; 5].

Қарақалпақ тилинің фразеологизмдери С.Наўрызбаева тәрeпинен арнаўлы түрде үйренилди. Ол 1967-жылы Москвада «Қарақалпақ тилиндеги турақлы хэм фразеологиялық сөз дизбеклери мәселелери» деген темада кандидатлық диссертациясын жақлады. Атаўыш фразеологизмлердің сөзликлерде берилиўи мәселеси оның кандидатлық диссертация жумысының темасы еди хэм монографиясы китап болып басылып шықты [11].

Г.Айназарова 2000-жылы Нөкисте «Қарақалпақ тилиндеги симметриялы еки компонентли фразеологизмлер» деген темада кандидатлық диссертация жумысын табыслы жақлады. Ол теңлес еки компонентли фразеологизмлер мәселесин илимий бағдарда изертледи. Г.Айназарованың мийнети фразеологизмлерди курылысы бойынша, соның ишинде, айрықша бир дүзилесин, еки компонентли фразеологизмлердің лексика-семантикалық хэм стильлик өзгешеликлерин үйренеди. Оның бул мәселеге арналған мақалалары, оқыў қолланбалары басылып шықты [2; 3].

Б.Юсупова тәрeпинен жәрияланған оқыў қолланбада қарақалпақ фразеологиясы үлкен өзгешеликлері менен ажыралып туратуғынын хэм бул тараўдың өз алдына пән сыпатында үйренилиўи кереклиги, семантикалық жақтан биригиўшилиги хэм сөз шақапларына қатнасы, оның этимологиясы, стильлик өзгешеликлері, қосымша ретинде киши көлемли адам дене мүшелеринин атамаларына байланыслы фразеологизмлердің дизими берип өтилген [20].

Бул мийнетлерден көринип турғанындай, қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер бойынша жазылған илимий мийнетлер оғада аз. Сонлықтан алдағы ўақытлары фразеологизм мәселелерин изертлөй қарақалпақ тил билими алдында әхмийетли мәселелердің бири болып қалмақта.

Атақлы рус лексикологларының бири Н.М.Шанский рус тилинде фразеологизмлердің изертлениўи хэм үйренилиўи жағдайын айта келип, хәзирги күнде рус тили фразеологизмлеринин семантикалық өзгешеликлері, көркем әдебиятта хэм публицистикада стильлик қолланылыўы бойынша көбирек изертленгенлиги туўралы, фразеологизмлердің басқа аспектлерде үйренилиўи айрықша әхмийетке ийе екенлигин атап өткен еди. Фразеологизмлердің лексикалық курамы, дүзилеси, мәнилик тәрeпи. морфологиялық өзгешеликлері бүгинги күнде изертлөўлердің объектине айланыўы кереклигин көрсетип өтеди [19:55]. Оның бул пикирлері қарақалпақ тили фразеологиясы хэм оны изертлөў мәселелерине де тән екенлиги айқын сезиледи.

Усы ўақытқа шекем фразеология хәққинда шыққан мийнетлерде фразеологияның көлеми хэм мәниси хәққиндағы түсиник хәр кыйлы түрде карастырылып келди.

Профессор Е.Бердимуратов қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлерге тән белгилер деп төмендегилерди атап өтеди:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери тилимизде жеке лексикалық бирликлер сыпатында таяр түринде кәлиппесип кеткен сөз дизбеклеринен есапланады.

2. Фразеологиялық сөз дизбеклери мәнилик жақтан образлы сыпатқа ийе болып келеди.

3. Фразеологиялық сөз дизбегин курайтуғын жеке компонентлер өзлеринин кәлиппескен турақлы орнына ийе болып келеди.

4. Фразеологиялық сөз дизбегин бөлеклерге бөлиўге болмайды.

5. Фразеологиялық сөз дизбеклерин курайтуғын жеке компонентлер жыйналып барып, бир синтаксислик хызмет атқарады.

6. Фразеологиялық сөз дизбеклерин басқа тилге сөзбе-сөз аударыўға болмайды [4:244-246].

Е.Бердимуратов «фразеологиялық сөз дизбегі» деген термин менен атап, олардың курамындағы компонентлеринин семантикалық биригиўшилиги бойынша түрлерин төртке: фразеологиялық өтлесиўлер, фразеологиялық бирликлер, фразеологиялық дизбеклер, фразеологиялық сөзлер деп бөлип үйренеди [5:137-147]. Қарақалпақ тилиндеги турақласқан, образлылыққа ийе барлық сөз дизбеклерин, нақыл-мақалларды да фразеологиялық сөз дизбеклеринин курамына киргизеди.

Ж.Ешбаев сөзлигинде «Қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық сөз дизбеклери» деп аталған мақаласында фразеологиялық сөз дизбеклерин үш топарға: фразеологиялық өтлесиў, фразеологиялық бирлик, фразеологиялық дизбек – деп бөлип қараўды мақул көреді. Ол нақыл-мақаллардың фразеологиялық сөз дизбеклері менен уасалығының төрт белгисин атай отырып, ең тийкаргы айрықшалығы болған лексика-грамматикалық айырмашылық белгилерин көрсетип береді:

1. Фразеологиялық сөз дизбеклери бир мәниге барабар болып келеді. Нақыл-мақаллардың курамындағы сөзлер өзлеринин жеке мәнисин сақлап келеді хэм оның мәниси сол сөзлердің мәнисине байланыслы болады.

2. Нақыл-мақаллар көпшилик жағдайда тыянақлы бир питкен ойды билдирип гәп формасында келеді. Фразеологиялық сөз дизбеклери болса гәпте бир ағза хызметин атқарады.

3. Нақыл-мақаллар ойланыўды, шешимди талап етип, турмастан (фразеологияға қарағанда) оның мәниси түсиникли болып турады.

4. Нақыл-мақаллар, көбинесе, нәсият мәнисине ийе болады. Ал, фразеологиялық сөз дизбеклери болса, көбинесе астарлы мәниде образлы болып келеді [9:21-22].

С.Т.Наурузбаева «фразеологиялық бирлик» терминин пайдаланады хэм оған төмендегиле критерия береді: курылысы бойынша көп компонентлик, идиомалық, фразеологиялық бирлик мәнисинин идентификация торға - жеке сөзге ямаса сөз дизбегине сәйкеслиги. Фразеологиялық бирлик өз идентификацияторынан номинативликтен басқа экспрессивлик мәни билдириўи менен айырылып турады [11: 37-38].

Қ.Пирниязов хэм А.Пирниязова лексикология илиминде фразеологизмлердің яғный турақлы сөз дизбегинин еркин сөз дизбегинен үш түрли белгисин атап көрсетеди:

1. Фразеологизмлердеги сөзлер еркин сөз дизбегиндеги сөзлерге қарағанда турақлы болады. Еркин сөз дизбегі курамындағы сөзди алмастырып қолланыўға болады.

2. Фразеологизмнің курамындағы сөзлер бир мәниге бириккен болады. Ал, еркин сөз дизбегиндеги сөзлер хәр қайсысы өз мәнисинде қолланылады.

3. Фразеологизмлер басқа тилге тек мәнилик жақтан ямаса уқаслық жақтан аудармаса тиккелей аударыўға болмайды. Ал, еркин сөз дизбегиндеги сөзлердің бири анықлаўыш, бири анықланыўшы ағза болады» [14:92].

Г.Айназарова былай анықлама береді: «Фразеологизмлер бир неше сөзлердің жыйнағынан куралғаны менен дара-дара сөзлер сыпатында қаралмайды. Курамындағы барлық сөзлер жыйналып бир мәнини аңлатып келеді. Фразеологизмлердің курамындағы хәр қандай орынсыз өзгерис фразеологизмнің семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да бузылыўына алып келиўи мүмкин. Бул нәрсе фразеологизмди оның неше сөзден турыўына қарамастан, лексикалық бир бирлик сыпатында қарап, сөзлик курамының айрықша бир топары ретинде қарастырыўды талап етеди» [2:3].

Фразеологизмлер өзинин генетикалық, функционалық, курылыслық айрықшалықлары, семантикалық сы-

паты, лексикалық курамы жағынан хэр кыйлы болып келеди. Изертлеуши Б.Юсупова бул мәселеде: «еки ямаса бир неше сөзлердин туракласкан дизбегинен ибарат болып, курамындагы компонентлеринин мәнилеринен баска мәнни билдиретуғын, тураклы курамы хэм курылысы менен ажыралып туратуғын бирликлер тилде фразеологизмлер деп жүритиледи» - деген түсиник береди [20:10].

Солай етип, каракалпак тилиндеги фразеологизмлерге усы ўақытқа шекемги изертлеу жумысларында жокарыдагыдай аныктамалар берилди хэм оның курамы, шегарасы, көлеми хэр кыйлы бағдарда карастырылды. Фразеологизмлердин сөз шакабына катнасы жағынан олар атаўыш фразеологизмлер, фейил фразеологизмлер, рәуиш мәнни фразеологизмлер деп карастырылды. Деген менен, баска тиллердеги тәжирийбелер фразеологизмлердин грамматикалық мәнсин аныклау мақсетинде сөз шакапларына айыруу жаксы нәтийже бермегенлигин дәлиллейди. В.Н.Телия: «белги хэм ҳақыйкатлықтын ассоциациясында және бир аспекттин әҳмийетли екенлигин, яғный грамматикалық мәннин катнасы ҳаққында айтуу керек. Бирак соны да айтыўымыз керек, идиомаларды сөз шакапларына «қалдықсыз» классификациялау табысқа алып келмеди», - деп жазады [16:87].

Фразеология бойынша хәзирги күнге шекемги мийнетлерге шолыу жасай отырып оның курамына төмендеги бирликлердин киргизилгенин көремиз: **идиомалар** – семантикасы хеш қандай бөлинбейтуғын, мәниси лексикалық курамынан, компонентлеринин мәнсинен бийғәрез фразеологиялық бирликлер.

**Фразеологиялық дизбеклер** – улыўма мәнни буның курамындагы жеке компонентлеринин лексикалық мәнилери менен тиккелей байланыста болады.

**Нақыл хэм мақаллар** – халық тәрепинен дөреген қысқа қатарлар. Олар таяр түринде ушырасады. Өмир тәжирийбелери жокары дәрежеде улыўмаластырылған.

**Қоспа терминлер хэм атамалар** – курамы тураклы, бир түсиник яки предметти сөзлер комплекси арқалы билдиреди.

**Ушырма сөзлер** – белгили авторлардан, дереклерден алынған қысқа қатарлар.

**Штамплар хэм клише** – стереотиплерден қәлиплекен. Штамплар – идеологизацияласқан хэм социологизацияласқан бирликлер. Клише – белгили жағдайларға байланыссы қәлиплесип туракласқан стандарт сөйлеу дизбеклери.

В.Н.Телия бул қатарлардагы **қоспа терминлер хэм атамаларды** киргизбейди, қалған бирликлерди фразеологияның курамында үйренеди. Фразеологияны типлерге бөлип карастырууды усыныс етеди: **Фразеология-1** – лингвистиканың бир бөлими, сөзлер дизбеклесиўинин идиомаласыўын хэм олардың белги функцияларын изертлейди.

**Фразеология-2** – мәнилердин байланысыу категориаларын изертлейтуғын лингвистика тараўы (лексикалық хэм семантикалық, сондай-ақ лексика-грамматикалық аспектте) және сөздин мәнсинен байланыссы таңбалық функциялары;

**Фразеология-3** – клишелескен сөйлеуде изертлейтуғын лингвистика тараўы (сөйлеу мәдениаты хэм акты теориясы менен өз ара қатнаста);

**Фразеология-4** – белгили ағым, стиль яки авторға характерли атама номинациясын изертлеуши лингвостилистика тараўы;

**Фразеология-5** – паремиология бөлими;

**Фразеология-6** – ушырма сөзлерди жыйнаўшы лингвистиканың әмелий тараўы [16:75-6.]. Тил билиминин фразеология тараўының үйрениу объектине **Фразеология-1 хэм Фразеология-4** киреди.

Хәзирги дәўирге шекемги фразеологияны изертлеу тәжирийбелеринен жуўмақ шығара отырып, В.Н.Телия

усыныс еткен пикирлерге қосыламыз.

Қоспа терминлер хэм атамалар тек тураклы сөз дизбеге болғаны, тилде таяр түринде ушырасқаны ушын фразеологияның курамына киргизилгени болмаса, мәнилеринде образлылық жоқ, олар тек номинативлик атамалар. Соның ушын оларды терминология тараўында үйренген мақул.

Нақыл-мақаллар-бурыннан қәлиплескен тилимиздеги таяр түрдеги бирлик. Ол белгили бир ўақияны бир неше сөз дизбеклери ямаса гәп арқалы билдиретуғын пикирди жыйнақласқан, ықшам түрде, көркемлеп жеткере алыу хызметине ийе бирлик.

Нақыл-мақаллар-ҳаққында лингвистикалық сөзликлерде: «Нақыл-мақаллар нәсият мәнсинен ийе, тамамланған пикирди аңлататуғын образлы халық сөзлери» [12: 166] - деп көрсетиледи.

Ҳақыйкатында да, нақыл-мақалларда нәсият, тәлим-тәрбиялық белгилери күшли. Соның менен бир қатарда, қайсы нақыл-мақал болмасын, онда халықтың неше жыллық өмир тәжирийбесинен сыналған пикир, ой билдириледи.

Қаракалпак тилинде «нақыл-мақал» хэм «фразеология» терминлерин бириншилерден болып филология илимлеринин докторы, профессор Қ.Айымбетов қолланды. Өз мийнетлеринде олардың айырмашылығы хэм уқасалықлары жөнинде былай пикир билдиреди: «... халықтың сөйлеу тилинде астарлы мәнистеги сөйленетуғын мысал сөзлер *фразеология* болып айтылады, аўыз әдебияттың бул сөйлемнің қысқа фразеология (астарлы, ушқыр, өткир) түрин тилшилер тил илимине киргизип сөз жүритеди. Бизинше, сөздин фразеология түри де мақалдан узак кетпейди, тек фразеологияның мақалдан айырмасы ол қысқа айтылады. Мысалы: желкесинин шуқырын көрсетти, қас пенен көздин арасында т.б.» [1:72].

Нақыл-мақаллар аўызеки сөйлеу тилинде де күнделикли пикир алысыу барысында өз пикирин тастыйықлау, еле де анығырақ түсиндириу хэм билдирип атырған пикирге көркемлик түс беріу ушын қолланылады. Бул ҳаққында белгили илимпаз А.Бекбергенов: «Фразеологизмлер менен бир қатарда халық нақыл-мақаллары да тилдеги ең күшли көркемлеу куралларының бири болып табылады. Олар әдебий шығармалардагы көркемеликти, образлылықты, арттырып пикирди тереңлетіуге жәрдем береді», - деп көрсетеди [6:40]. Автор бул пикири арқалы фразеологизмлер менен нақыл-мақаллардың өзгеше бирликлер екенлигин де атап өтеди.

Нақыл-мақаллар, көбинесе, поэтикалық формаға ийе болады. Сонлықтан, олар мәзи айтыла беретуғын жай сөзлердей шубаланқы болмайды. Нақыл-мақаллардың тили өткир хэм оғада көркем болады.

«Нақыл-қысқа, образлы, грамматикалық хэм логикалық жақтан тамамланған ой-пикирди билдиретуғын халық тәрепинен дөретилген хикметли, поэтикалық көркем сөз өнери. Бунда халқымыздың узак дәўирлерден киятырған ақыл-ойы менен данышпанлық пикирлеринин көриниси бар. Буның фразеологиялық сөз дизбегине усайтуғынлығы - курамындагы сөзлердин тураклылығы менен дүзилиси, формасы, ал өзгешелиги болса, оның курамындагы сөзлердин өз мәнсин сақлап таллау жасауға келетуғынында» [14:42]. Сонлықтан да, олар тилдеги айрықша лексикалық бирликлер сыпатында паремиологияда үйренилиуи керек. Көплеген тиллерде тил билиминин айрықша тараўы болып қәлиплескен паремиологияның изертлеу объекти етип нақыл-мақаллар үйренилмекте.

Фразеологияның үйрениу объектин аныклауде Б.Йүлдошевтың пикири итибарға ылайық: «...ундан (фразеологиядан А.П.) ҳақли равишда бўлинмас лексик бирликлар, жумладан мақол, матал, ҳикметли сўз ва

афоризмлар чиқиб кетади, чунки улар структурал жихатдан яхлит ҳолда қўлланувчи синтактик бирликлардир» [10:214].

Ғ.Саломов өз мийнетлеринде «фразеологик ибора», «идиома», «ибора» атамаларын синоним ретинде пайдаланади, нақыл-мақаллардан бул тил бирликлеринин айырмашылығын кўрсетип берилади. Оның пикиринше: «Нақыл – халық ақыл-ойының нәтийжеси, оның ҳукими, қарары, көп әсирлик тәжирийбелеринин жыйнағы, турмыстағы ўақыяларға мүнәсибетинин көриниси. Мақал – ҳәдийселерди образлы сўўретлеўши, тилимизде кең қолланылатуғын сөйлеў обороты. Мақал сөйлеўшинин пикир мазмунына мүнәсибетин сўўретлейди. Идиома – формасы бойынша бөлеклерге ажыратылмайтуғын, сөз дизбегі курамындағы сөзлердин туўра ҳәм анық мәнисі менен түсиндирилетуғын, аўыспалы мәни аңлатыўшы тураклы сөз дизбегі» [15:263].

Б.Жураева мақаллардың фразеологизмлерден этимологиялық, мәнилик ҳәм синтаксислик жақтан айырмашылығын кўрсетип берилади. Нақыл-мақаллар ҳәм фразеологизмлердин идиомалар деп аталып жүрге-

ни олардағы аўыспалы мәниге тийкарланғанында. Айырмашылығы-нақыл-мақалдағы мазмун көркемлеў жолы менен ашылады, фразеологизмдеги мәни сөзден аңланатуғын мәни деп тәриплеўге болады. Нақыл-мақалда нәсият, жол-жоба көрсетиў сыяқлы улыўмалық бар, кең мазмунлы ҳәм ықшам формалы көркем шығарма сыпатындағы сөйлеў бирлиги есапланады. Фразеологизмнен аңланатуғын мәни сөзлик мәни болып, ол лексикалық бирлик, тилдин сөзлик байлығына киреди. Нақыл-мақаллар өзинин ишки грамматикалық курылысы бойынша гәпке тең болады, фразеологизмлерде бир қыйлылық жоқ: олар сөз дизбегине де, гәпке де тең бола алады [8:11].

Биз фразеолог илимпазлардың пикирлерин есапка ала отырып, фразеологияның көлемин тар мәниде алдық. Фразеологизм – бул таяр түрдеги семантикалық еркин емес сөз дизбеклери, олар семантикалық жақтан идиомаласқан пүтинлик. Көркем шығармаларда қолланылатуғын фразеологизмлер образлы, эмоционаллық-экспрессивлик мәнилерге ийе. Көпшилик илимпазлар буларды фраземалар, идиомалар деп те атайды.

#### Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1960.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. - Нөкис: 2005.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki componentli frazeologizmlerdin' leksika-semantikalıq ha'm stillik wo'zgeshelikleri. -No'kis: «Qaraqalpaqstan», 2015.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилинин лексикологиясы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1968.
5. Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функционаллық стиллеринин раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973.
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинин стилистикасы. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.
7. Бушуй А., Холиёров Л. Фразеология ва паремиология тарихидан. // Тил ва адабиёт. -Тошкент: 2002, №4.
8. Жураева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маънавий-услубий қўлланилиши. - Филология фанлари номзоди автореф. - Самарқанд: 2011.
9. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинин қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
10. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. -Самарқанд: 2007.
11. Наурузбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. -Ташкент: ФАН, 1972
12. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәримбетов Қ. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
13. Малиновский Е.А. История изучения проблем фразеологии в русском языкознании. -Ташкент: «Фан», 1991.
14. Пирниязов К., Пирниязова А. Қарақалпақ тилинин лексикасы. -Нөкис: 2004.
15. Саломов Ғ. Тил ва таржима. - Тошкент: ФАН, 1966.
16. Телия В.Н. Русская фразеология. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.
17. Рахматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. Автореф. дисс...канд. филол. наук – Москва. 1952.
18. Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А., Ханютин А.Д. Очерки по истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. -Самарқанд: 1975.
19. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. -М.: 1985.
20. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi. -Toshkent: «Tafakkur qanoti», 2014.

#### РЕЗЮМЕ

Мақола қарақалпақ тилидағы фразеологизмларнинг ҳажми ва чегараси масаласига бағишланган. Бу масалада тилшуносликда ҳар хил фикрлар мавжуд. Фразеология бўйича рус ва туркий тиллардағы тадқиқотларга шарҳлар берилган.

#### РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросу объёма и границы фразеологизмов каракалпакского языка. В лингвистике имеется множество мнений по этому вопросу. Автор даёт обзор исследованиям по фразеологии русского и тюркских языков.

#### SUMMARY

The article deals with capacity and treaties of phraseological units in Karakalpak. It was given some hypothesis on this issue. The author gives a review of investigations in phraseology of the Russian and Turkic languages.

### INGLIZCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT HAQIDA

**Sh.Ruzimov** – assistant o'qituvchi

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti*

**Tayanch so'zlar:** leksikografiya, ma'nodosh, urg'u, tamoyillar, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy, tahlil qilmoq.

**Ключевые слова:** лексикография, синоним, ударение, принципы, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный, изучать.

**Key words:** lexicography, synonym, stress, principles, critically, recommendations, to work out, whole system, scientific, investigate.

Ayni paytda yurtimizda chet tillarini o'rganishga bo'lgan talab kuchli va shunga yarasha imkoniyatlar ham mavjud. Chet tilini o'rganishda lug'atlar asosiy o'rin tutadi. Shu kunga qadar **Shavkat Butayev, Abbas Irisqulov kabi** filolog olimlarimiz tomonidan, inglizcha-o'zbekcha lug'at tuzish masalasiga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Mazkur maqolada yuqorida keltirilgan lug'atshunoslar lug'atining yutuq va kamchiliklari

haqida so'z yuritiladi.

Shavkat Butayev tuzgan lug'atda lug'at maqolachalari alifbo tartibida berilgan va farqlanib turishi uchun qora rang bilan ajratib qo'yilgan. Har bir lug'at maqolachasidan so'ng uning transkripsiyasi o'rta qavs ichida berilgan. Transkripsiyadan keyin og'ma yozuvda ularning qaysi so'z turkumiga oidligi ingliz tilidagi qisqartma shaklida ko'rsatilgan: ABC [eibi:si:] n [1:2].